

Małgorzata Wrześniak

"Miasto Dam" : Christine de Pizan

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 16/2, 33-50

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAŁGORZATA WRZEŚNIAK

MIASTO DAM – CHRISTINE DE PIZAN

Wśród długiej listy literackich utopii, *Cite' des Dames* jawi się jako wizja zupełnie niezwykła. Oto na przełomie 1404 i 1405 roku Christine de Pizan „buduje” miasto, miasto idealne, miasto – wspólnotę kobiet, ale nie zwykłych kobiet, lecz dam szlachejnych, nie z urodzenia, lecz dzięki przymiotom ducha. Dzieło pióra pierwszej zawodowej francuskiej poetki i protoplastki feministek za jaką uchodzi Christine, jest nie tylko alegorią architektury, ale przede wszystkim nową historią świata napisaną z kobiecego punktu widzenia, jest też obroną kobiet – manifestem kobiecości, atakowanej i ograniczanej przez mężczyzn, w sposób fizyczny na co dzień i w intelektualnych rozważaniach na polu literatury.

W piśmiennictwie po raz pierwszy wspomina Christine, Louise-Felicité Guinement de Keralio w napisanej w XVIII wieku antologii francuskiej literatury, która wyszła spod kobiecego pióra¹. W tym, jakże krótkim, stanie badań nie można nie zawrzeć licznych francuskich wydań dzieł Christine poprzedzonych wstępem autorstwa Suzanne Solente². To, do dziś aktualne opracowanie, zbiera po raz pierwszy informacje na temat działalności pisarskiej Christine de Pizan, podaje chronologiczną listę jej dzieł, a także lokalizację dwudziestu siedmiu zachowanych manuskryptów zawierających jej pisma³. Prawdziwe jednak zainteresowanie uczonych twórczością Christine rozpoczęła się w latach siedemdziesiątych XX wieku, zwłaszcza we Francji i Stanach Zjednoczonych. W roku 1974 Monika Lange na uniwersytecie w Hamburgu i 1974 Maureen Curnow na Vanderbilt University, napisały pierwsze rozpra-

¹ L. F. Guinement De Keralio, *Collection des meilleures ouvrages françois composes par des femmes, de idee aux femmes françoises*. Paris 1787.

² Christine de Pizan, *Livre des faisets bonnes meurs du sage roy Charles*, opr. S. Solente, Paris 1936-40.

³ S. Solente, „Cristine de Pizan”. W: *Historie litteraire de la France*. Paris 1974, s. 335-422.

wy doktorskie na temat *Miasta Dam*, publikując jednocześnie obszerne fragmenty tekstu⁴. Obecnie dzieła Christine studiuje grupa uczonych z Francji, Anglii i Stanów Zjednoczonych zrzeszonych w Christine de Pizan Society⁵. Dopiero w 1982 roku Earl Jeffrey Richards wydał w Stanach Zjednoczonych po raz pierwszy tłumaczenie na współczesny język angielski *Miasta Dam*, Christine de Pizan⁶. W roku 1986 wydano je w języku francuskim⁷ oraz niemieckim⁸. Z lat 1990 i 1997 pochodzą zaś hiszpańskie⁹ przekłady *Miasta*. Od roku 1997 kiedy Patrizia Caraffi¹⁰ opublikowała włoskie tłumaczenie *Miasta Dam*, dzieła Christine znalazły się w centrum zainteresowania środowiska italskich badaczy literatury¹¹. W 2000 roku zorganizowano w Wenecji konferencję: *Citta' delle Dame Christine de Pizan. Miasta kobiet w historii*¹². W 2003 wydano zbiór tekstów dotyczących *Miasta Dam*, opracowanych przez Patrizię Caraffi¹³. Znalazły się w nim interesujące omówienia złożonej problematyki tego dzieła, między innymi na temat *Querelle des femmes* autorstwa Marii M. Rivera'y Garretas¹⁴ i krótka analizę alegorii architektonicznej autorstwa Patrizi Caraffi¹⁵. Dzieła Christine de Pizan nie były tłumaczone

⁴ M. Lange, *Livre de la Cite' des Dames, Kritische tekstedition auf Grund der sieben uberlieferten 'manuscripts originaux' des Textes*. Praca doktorska Uniwersytetu Hamburgskiego, 1974. M. C. Curnow, *The Livre de la Cite' des Dames of Christine de Pizan: critical edition*. Praca doktorska Vanderbilt University, 1975.

⁵ Stowarzyszenie organizuje międzynarodowe konferencje; Berlin 1992, Orlean 1995, Lozanna 1998, Glasgow 2000, Salzburg 2003.

⁶ Christine de Pizan, *The book of the City of Ladies*, tłum. J. Richards, New York 1982. Bardziej popularnym obecnie anglojęzycznym tekstem i znanym przez niektórych polskich badaczy jest opracowanie Sarah Lawson z 1985 roku. Christine de Pizan, *The Treasure of the City of Ladies or the Book of the Three Virtues*, tłum. S. Lawson, London 1985.

⁷ Christine de Pizan, *Le Livre de la Cite' des Dames*, tłum. T. Moreau, E. Hicks, Paris 1986.

⁸ T a ż, *Das Buch von der Stadt der Frauen*, tłum. M. Zimmerman, Berlin 1986.

⁹ T a ż, *La Ciutat de les Dames*, tłum. M. Otero, Barcelona 1990. T a ż, *La Ciutat de les Dames*, tłum. M. J. Lemanchand, Madryt 1995.

¹⁰ T a ż, *La citta' delle Dame*, tłum. P. Caraffi, Roma 1997.

¹¹ Zwiększone zainteresowanie dziełami Christine odnotowuje się już od wydania tekstu w tłumaczeniu Richardsa w roku 1982, pełną bibliografię publikacji na temat *Miasta Dam*, podaje Patrizia Caraffi w: Christine de Pizan, *Citta' delle Dame...*, s. 31-38.

¹² Konferencja wenecka była częścią większego projektu, dotyczącego między innymi problematyki feministycznej.

¹³ Christine de Pizan, *una citta' per se*, opr. P. Caraffi. W: *Biblioteca Medivale*. Roma 2003, nr 10.

¹⁴ M. M. Rivera Garrentas, *La Querelle des femmes nella Citta' delle Dame*. W: Christine de Pizan, *una citta' per se...*, s. 87-98.

¹⁵ P. Caraffi, *Il Libro e la Citta': metafore architettoniche e costruzione di una genealogia femminile*. W: Christine de Pizan, *una citta' per se...*, s. 19-32.

na język polski i można bez przesady powiedzieć, że nie są w Polsce znane. Rzadko pojawiają się też wzmianki na temat autorki w opracowaniach historycznych¹⁶. Wyjątek stanowi opracowanie Magdaleny Sakowskiej, *Portret, postać, autorka. Kobieta a literatura europejskiego średniowiecza*, w którym badaczka wspomina *Miasto Dam* w kontekście pozycji, przywilejów i powinności kobiety u władzy w późnym średniowieczu¹⁷. Trzeba też dodać, że wyżej wymienione opracowania obcojęzyczne, nie są też w Polsce dostępne.

Christine de Pizan (1365-1430)¹⁸

Christine urodziła się około roku 1365 w Wenecji. Jej ojciec Tommaso di Benvenuto da Pizzaro, po ukończeniu Uniwersytetu Bolońskiego przez kilka lat piastował urząd Kanclerza Republiki, następnie przeniósł się do Paryża, gdzie otrzymał stanowisko nadwornego medyka i astrologa. Wkrótce został osobistym doradcą króla Karola V. Christine wzrastała na królewskim dworze, dworze miłośnika sztuk i entuzjasty literatury, który stworzył najznakomitszą w tym czasie bibliotekę w Europie¹⁹. Dzięki przyjaźni z zarządcą biblioteki Gillesem Maetem – Tommaso i Christine mieli dostęp do tego wspaniałego księgozbioru. W 1404 roku tak o tym wspominała autorka *Miasta Dam* w biografii Karola V: *Cóż więcej można powiedzieć o zacności króla Karola, i jego wielkiego zamiłowania do nauki i wiedzy; świadczy o tym piękna kolekcja ważnych ksiąg i wspaniała biblioteka, gdzie zgromadził fundamentalne dzieła, napisane przez największych autorów – znawców religii, teologii, filozofii i innych nauk. [...] Najlepsi kopiści jakich można było znaleźć pracowali dla niego bez wytchnienia*²⁰. Możliwość korzystania z królewskiej biblioteki była dla Christine fundamentalna dla jej formacji intelektualnej. W czasie, o którym mowa, u schyłku średniowiecza kobieta miała wyznaczone określone w życiu cele, miała być żoną i matką, a do tego nauka czytania i znajomość literatury nie były konieczne. Na szczęście dla siebie i dla literatury, Christine miała światłego ojca, który nakłaniał ją do studiowania, i również mądrego męża – Estienne’a de Castel, który ją w tych studiach wspierał. I kiedy nastąpiła seria nieszczęść, które doprowadzić miały ród Pizan do ruiny, Christine była

¹⁶ Zob. R. Permoud, *Kobieta w czasach katedr*, tłum. I. Badowska, Warszawa 1990, s. 181, 256-8, 269, 283.

¹⁷ M. Sakowska, *Dzień wielkiej damy. Księżna i baronowa ze Skarbu Miasta Dam albo Księgi Trzech Cnót Christine de Pizan wobec władzy i mężczyzny*, w: T a ż, *Portret, postać, autorka. Kobieta a literatura europejskiego średniowiecza*. Warszawa 2006, s. 353-369.

¹⁸ Przydomek *de Pizan* – jest francuską wersją imienia Cristina da Pizzano i odnosi się do miejsca pochodzenia ojca Christine, Tommaso di Benvenuto da Pizzano.

¹⁹ Przy bibliotece funkcjonowało translatorium – gdzie tłumaczono wielkie dzieła literatury światowej na język francuski.

²⁰ Christine de Pizan, *Livre des faisets bonnes...*, II, s. 42.

kobietą niezwykłą, wykształconą, światłą i *najnieznośniejszą z uczonych niewiast* jak nazwał ją, nie bez racji, Robert Bossuat²¹, co należy rozumieć jako – odważną na tyle, by jej pisarski talent pozwolił utrzymać rodzinę. W 1380 roku *otworzyły się drzwi nieszczęść*²² dla rodziny Pizan. Po śmierci Karola V, Tommaso utracił liczne przywileje, w tym też niektóre z posiadłości. Wkrótce też zmarł. W 1390 roku umarł i Estienne de Castel, pozostawiając Christine, zaledwie dwudziestopięcioletnią wdowę, z trojgiem dzieci i matką na utrzymaniu. W dniu śmierci męża Christine wkroczyła w męski świat, świat interesów, o których nie miała pojęcia, świat lichwiarzy i długoletnich procesów sądowych. Te trudne chwile relacjonowała w *Księdze o zmienności Fortuny* posługując się metaforycznym opisem morskiej podróży²³. Oto Christine wraz z mężem znajdowała się na okręcie. Podczas burzy Estienne wypadł za burtę i zginął w odmętach, a ona pozostała sama pogrążona w żalu, jednak okręt dotarł bezpiecznie do brzegu. To wydarzenie jest obrazem metamorfozy jaką przeszła Christine. Z młodej, niedoświadczonej życiowo kobiety, stała się mężczyzną męznego serca i silnego ciała. Przemiana w mężczyznę – a może w człowieka (w języku francuskim wyraz *homme* ma oba te znaczenia) jest momentem symbolicznym, oznacza przejście do życia samodzielnego i odpowiedzialnego, do życia pełnego, które zarezerwowane było dla mężczyzn. Christine pisze: *Wtedy stałam się prawdziwym mężczyzną, to nie bajka / zdolnym dowodzić okrętem / Fortuna nauczyła mnie tego zawodu*²⁴.

Zrządzeniem losu Christine zostaje poetką, pierwszą w historii zawodową pisarką²⁵. Wcześniej prawdopodobnie zajmowała się przepisywaniem ksiąg, z czasem nadzorowała kopistów, w końcu zaczęła pisać i o odnosić sukcesy. Na zlecenie Filipa Burbona napisała biografię Karola V – *Livre des faisets bonnes meurs du sage roy Charles V*. Zamawiali u niej drogocenne manuskrypty Karol VI, Jan de Berry, Ludwik Orleański²⁶ i jego żona Valentina Visconti. Izabeli Bawarskiej, dedykowała egzemplarz zawierający jej wszystkie dzieła²⁷.

²¹ R. Bossuat, *Le Moyen Age*. W: *Historiae de la literature française*. Paris 1955, s. 246. Cyt. za: R. Perroud, *Kobieta w czasach...*, s. 257.

²² Christine de Pizan, *L'Avision-Christine*. Waszyngton 1932, s. 152.

²³ Podobnej przenośni użyła w *L'Avision* – pisząc, że czuła się jak *okręt bez kapitana, targany sztormem*, tamże.

²⁴ Cyt. za: P. Caraffi, *Wstęp* do: Christine de Pizan, *La citta' delle Dame...*, s. 15.

²⁵ Większość miniatur przedstawia Christine podczas pracy, poetka jest pogrążona w lekturze lub zajęta pisaniem. Krótkie studium źródeł ikonografii tych miniatur przedstawia T. Plebani, *All'origine della rappresentazione della lettrice e delle scrittrice: Christine de Pizan*. W: *Christine de Pizan, una citta' per se...*, s. 47-58.

²⁶ Na stronie 95 rękopisu z British Library - Harley 4431 znajduje się miniatura przedstawiająca Christine wręczającą swe pisma Ludwikowi Orleańskiemu.

²⁷ Zachowane manuskrypty zbiorów dzieł Christine ozdabiają liczne miniatury. Rękopis oznaczony Harley 4431 pochodzący z 1410 roku i znany jako *Księga Królowej* na stronie 3 posiada

Querelle des femmes

Kiedy w roku 1404 Christine rozpoczynała pracę nad *Miastem Dam*, była już znaną pisarką, szanowaną na tyle, iż mogła pozwolić sobie na skreślenie kobiecej wersji historii ludzkości. Ale kiedy tworzyła swą utopijną wizję, nie była już mężczyzną, była kobietą dojrzałą, świadomą swej wartości, kobietą – rzec by można – walczącą o prawa kobiet. Stąd w tekście *Miasta* znalazło się stwierdzenie, iż: *Kobiety powinny błogosławić i wychwalać Boga, za to, że złożył skarb ich dusz w kobiecym ciele*²⁸. Już w roku 1399 w odpowiedzi na *Powieść o Róży*, Jana z Meun, Christine napisała *List do Boga Miłości*, w którym otwarcie sprzeciwiała się znieważaniu kobiet. Pisała:

*Gorzko też skarżą się rzeczone damy
Na zniewag brzemie, haniebne nagany,
Zdrady, obrazy i obelgi wielkie,
Falsze, rozliczne inne krzywdy wszelkie,
Na to, że zdrajcy szkalują je co dnia,
Szydzą, w niesławę wpędzają niegodnie.
We Francji całej żale słyhać pono,
W kraju, co był im tarczą i obroną,
Co w racje niewiast przeciw wszystkim wierzył,
Jako się godzi, i czynić należy
W szlachetnym kraju, gdzie dworność panuje...*

[...]

*Cóż to za mówcy, cóż za zgromadzenia,
Gdzie cześć niewieścią w błoto się zamienia!*²⁹

Spór, który początkowo był tylko *Querelle de la Rose*, i odnosił się do tekstu *Powieści o Róży*, zawładnął wkrótce całym środowiskiem Paryskiego Uniwersytetu, środowiskiem męskim i przerodził się w *Querelle des dames* – dyskusję na temat praw kobiet, w tym ich prawa do edukacji³⁰. W niedługim czasie powstały *Lamentationes* Mateusza, *Rzecz o Jastrzębiu* czy *Zwierciadło małżeństwa* Eustachego Deschamps³¹, piętnujące przywiązanie kobiet do zbytku i ich rzekome wygórowane wymagania, oraz *Piętnaście uciech stanu*

iluminację przypisywaną Mistrzowi *Miasta Dam*, przedstawiającą scenę wręczenia Izabeli Bawarskiej tego dzieła przez samą autorkę.

²⁸ Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, II, XLIX, s. 345. Podobnie w księdze I *Miasta Dam* – Christine napisała: *W moim szaleństwie, rozpaczalam, że Bóg wysłał mnie na ten świat w kobiecym ciele*, Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, I, I, s. 45.

²⁹ Christine de Pizan, *List do Boga Miłości*, cyt. za: R. Perroud, *Kobieta w czasach...*, s. 257.

³⁰ Dyskusja nad prawami kobiet – *sensu largo* – stawała się coraz gorętsza by 28 czerwca 1593 roku zaowocować *Rozporządzeniem Lemaitre'a*, wydanym przez paryski parlament i zabraniającym kobietom sprawowania jakichkolwiek funkcji w państwie.

³¹ P. Zumthor, *Historie litteraire de la France medievale: VI-XIV siecles*. Paris 1954, nr 530.

małżeńskiego Gillesa Bellamere'a, przedstawiające męża jako ofiarę wyszydzaną przez gderliwą i nieustraszoną żonę.

Należy podkreślić, że choć Christine popierał jedynie Kanclerz Uniwersytetu – Jean Gerson, ta nie ustała w walce i w utopijnej wizji *Miasta* – przedstawiła kobiecą historię świata, uwypuklając cnoty i zasługi płci niewieściej dla rozwoju ludzkości. Swą obronę kobiet kontynuowała w *Księdze o Trzech Cnotach* (*Le Livre des Trois Vertus*) i w poemacie napisanym w obronie Joanny d'Arc (*Le Ditie sur Jehanne d'Arc*).

Cite' des Dames

W roku 1404 Christine de Pizan napisała *Le Livre de la Cite' des Dames*³², zaś do listopada roku 1405 dokonała uzupełnienia tej książki znanej pod tytułem *Le Livre de Trois Vertus* lub *Le Tresor de la Cite des Dames*³³. *Miasto Dam* (przede wszystkim w drugiej redakcji) zachowało się w dwudziestu siedmiu egzemplarzach, z których pięć zostało zredagowanych za życia Christine.

Są to: Trzy manuskrypty z Biblioteki Narodowej w Paryżu: pierwszy (Fonds français 607) datowany na przełom 1407/1408 roku i dedykowany Janowi de Berry, drugi (Fonds français 1179) z lat 1407-1410, trzeci (Fonds français 1178) z lat 1410-1418. Jeden egzemplarz znajdujący się w Bibliotece królewskiej w Brukseli (Bibliothèque royale 9393) pochodził z biblioteki księcia Burgundii, przepisany prawdopodobnie dla Jana Trwoźliwego i jego żony przed rokiem 1410. Piąty, który znajduje się w Bibliotece Brytyjskiej w Londynie (Harley 4431³⁴), należał do Izabeli Bawarskiej, powstał między 1410 a 1415 rokiem.

Londyński egzemplarz – Harley 4431 – jest zdaniem większości badaczy, tekstem najbardziej reprezentatywnym, zawierającym pisma w kształcie ostatecznym, wypracowanym i poprawionym przez samą autorkę³⁵.

³² Pierwotna wersja tekstu *Miasta*, funkcjonowała w odpisach i tłumaczeniach. W 1475 roku anonimowy flamandzki tłumacz dokonał w Brugii jego przekładu, który do dziś pozostaje rękopisem, *Die Lof der Vrouwen*, (ms. Add. 206998) oraz w 1521 roku Brayan Anslay wydał *The Boke of the Cite of Ladies*.

³³ Współcześni tłumacze opierają się na tekście uzupełnionym przez Christine, napisanym na przełomie 1404-1405 roku. Tłumaczenia – angielskie J. Richardsa i włoskie (dwujęzyczne) P. Caraffi, wydane w ostatnich latach posłużyły autorce niniejszego opracowania. Cytowane fragmenty *Miasta dam* pochodzą z dwujęzycznego wydania Patrizzi Caraffi, w polskim przekładzie Małgorzaty Wrześniak.

³⁴ *Księga Królowej* oznaczona jako Harley 4431, znajdująca się w zbiorach londyńskich, jest częściowo zdigitalizowana i dostępna na stronie internetowej British Library, gdzie prezentowane są niektóre z licznych jej miniatur.

³⁵ Gianni Mobello twierdzi, że Harley 4431 zawiera ostateczną redakcję tekstu *L'Epistre d'Orthea*. G. Mobello, *La tradizione manoscritta dell' "Epistre Orthea" di Christine de Pizan, prolegomena all'edizione del testo*, Turyn 1967. Harley 4431 jest ostatnim z zachowanych

Jak zostało wyżej powiedziane, *Miasto Dam* powstało jako „głos” w dyskusji w obronie kobiet. Bezpośrednim impulsem pod wpływem, którego napisano omawiany tekst była lektura *Lamentationes* Mateusza, pochodząca z końca XIII wieku. Christine była niezwykle poruszona przeczytanym tekstem, odnoszącym się do kobiet w sposób lekceważący, ubliżający ich inteligencji. Czytając argumentację Mateusza dostrzegła, że kobiety nie mogą osiągać tej samej pozycji co mężczyźni, gdyż odmawia im się prawa do edukacji. W tym czasie panowało powszechne przekonanie, że kobieta nie jest stworzona do lektury, ale jak mówiło popularne przysłowie: *Bóg stworzył kobietę do płaczu, gadania i tkania*³⁶. Jan z Meun w *Powieści o róży* wyraził pogardę dla Heloizy, która próbowała pokonać niedoskonałość swej kobiecej natury i studiować literaturę. W roku 1265 roku Philippe de Navarre, w swoim traktacie zapisał znamienne zdanie: *Kobietcie nie przystoi ani czytanie ani pisanie, chyba że jest mniszką*³⁷. Podobnie, wiek później Kawaler La Tour Landry w *Livre pour l'enseignement de ses filles* poucał ojców i mężów, że: *nie jest wcale konieczne aby kobieta umiała pisać, ale dobrze byłoby aby potrafiła czytać*³⁸. Odmienne stanowisko prezentował jedynie wspominany już Jan Gerson, który zachęcał swe siostry do nauki czytania i pisania, i który prezentował pierwsze dzieła Christine na Uniwersytecie Paryskim³⁹. Problem braku edukacji kobiet będzie wielokrotnie powracał na kartach *Miasta Dam*, ważniejszym jednak dla pierwszej zawodowej poetki był fakt, że wobec analfabetyzmu wśród kobiet, wszystko co do jej czasów powstało, wyszło spod pióra mężczyzn i prezentuje męski sposób postrzegania świata⁴⁰. Lektura pism

manuskryptów przepisywanych za życia Christiny – Charity Cannon Willard i Jeffrey Richards są zgodni co do tego iż tekst mógł częściowo przepisywany być przez autorkę osobiście. C. C. Willard, *An Autograph Manuscript of Christine de Pizan?*, „Studi francesi”, 1965, nr 9, s. 452-457. Christine de Pizan, *The Book of the City of Ladies*, tłum. J. Richards, New York 1982, introduction s. XLIV-XLV.

³⁶ Na temat natury kobiet i zdolności do literatury pisze J. Richards, *Sulla natura della donna e la scrittura di genere*, w: *Christine de Pizan, una città per se...*, s. 99-116.

³⁷ P. De Navarre, *Les quatre ages de l'homme*, wyd. M. de Freville, Paris 1888, t. I, s. 16.

³⁸ *Le Livre du Chevalier de La Tour Landry pour l'enseignement de ses filles*, wyd. A. De Montaiglon, Paris 1854.

³⁹ Dokładną analizę problematyki związanej z prawem kobiet do edukacji, zwłaszcza do podejmowania prób pisarskich przeprowadziła Jacqueline Cerquigliani-Toulet, *Christine de Pizan, dalla conocchia alla penna*, w: *Christine de Pizan, Una città per se...*, s. 71-86.

⁴⁰ Christine uważa, że przyczyną nieobecności kobiet na polu literatury nie jest ich niższość, lecz ograniczenie spowodowane brakiem dostępu do nauki. Kwestię tę porusza już w pierwszej księdze *Miasta*, poświęconej założycielkom cywilizacji, wyliczając kobiety, które wiele wniosły do nauk i sztuk. Personifikacja Rozumu tłumaczy Christine, że gdyby dziewczynki otrzymywały to samo wykształcenie co chłopcy, gdyby były posyłane do szkół *tak samo dobrze by się uczyły i rozumiały sztuki jak oni* i dodaje, że: *Kobieta inteligentna może robić wszystko*. Christine de Pizan, *La città delle Dame...*, I, XI, s. 93-95. Brak edukacji i zamknięcie w domu uniemożliwia

ponizających kobiety, utwierdziła Christine w przekonaniu, że ta wizja świata jest zła i niesprawiedliwa. Postanowiła więc obalić typowo „męską” tradycję i napisać historię ludzkości z jej punktu widzenia, kobiety wyedukowanej i świadomej acz nie przeceniającej własnej wartości⁴¹.

Metafora architektoniczna

Christine de Pizan buduje *Miasto Dam* by dać kobietom schronienie, bezpieczne miejsce, gdzie szlachetne damy będą mogły czuć się wolne i nie będą obiektem ataku i poniżenia ze strony mężczyzn.

Christine de Pizan odwiedzają Trzy Cnoty i budowa *Miasta Dam*.

Księgę rozpoczyna półstronnicowa miniatura przedstawiająca dwie sceny⁴². Pograżonej w smutku nad lekturą *Skarg Mateusza* Christine, ukazują się trzy

kobietom zdobycie doświadczenia i wyrobienie opinii na temat otaczającego je świata. Taki stan rzeczy, kobiety zawdzięczają, zdaniem Christiny, obawie mężczyzn przed tym, iż mogłyby wiedzieć więcej od nich. Pisząc na temat edukacji kobiet, czy też jej braku, Christine czerpie z własnego doświadczenia, wspomina, że jej matka, która zabraniała jej czytać, była *największą przeszkodą w nauce*. Christine de Pizan, *La citta' delle Dame...*, II, XXXVI, s. 315-317.

⁴¹ Zdaniem Cannon Willard Christine nie miała zamiaru podburzać kobiet do walki o lepszy status społeczny, do walki z mężczyznami, lecz nakłaniała do wykorzystania możliwości jakie stoją przed nimi, przede wszystkim do podejmowania studiów. C. C. WILLARD, *The Manuscript Tradition of the Livre de Tres Vertus and Christine de Pizan's Audience*, "Journal of the History of Ideas" nr 27, 1966, s. 440.

⁴² Opis dotyczy miniatury rozpoczynającej księgę *Miasta Dam* w rękopisie Harley 4431, s. 3, która jest dosłowną ilustracją tekstu Christine. W późniejszych rękopisach, powstałych po śmierci (z Biblioteki Genewskiej ms. fr. 180, s. 5 i z Biblioteki Królewskiej w Brukseli ms. 9235, s. 5)

koronowane damy. Są to personifikacje Rozumu, Prawości i Sprawiedliwości, które pomogą poetce wybudować Miasto. Oto jak pisała o tym spotkaniu:

*Wstałam by okazać im szacunek, nie mogąc dobyć słów, pogrążona w ciszy patrzyłam na nie. W głębi serca poczułam ogromny podziw, zadawałam sobie pytanie kim są. [...] Chciałam zapytać o ich imiona i o znaczenie przedmiotów, które trzymają w dłoniach. [...] chciałam zapytać dlaczego mi się ukazały⁴³. Christine stałaby tak dalej podziwiając szlachetne kobiety, ale Rozum, czytając w jej myślach odezwała się: Droga moja, wiedz, że opatrność Boża, która nie pozostawia nic przypadkowi, postanowiła, że my, choć posiadamy boską naturę, zstępujemy do tego niższego świata, w celu zaprowadzenia porządku i nadania praw, którymi, każda z nas się kieruje z woli Bożej, z którego zostałyśmy zrodzone i którego jesteśmy córkami. Moim zadaniem jest uświadomienie mężczyzn i kobiet, że obrali drogę błędu i sprowadzenie ich na właściwą. Kiedy popełniają błędy, jeśli mają zdolność poznania mnie, udają się do nich w tajemnicy i ich napominam, wytykając błędy. [...] Noszę ze sobą zwierciadło. Wiedz, że ktokolwiek się w nim przejrzy, do głębi pozna swe jestestwo. Moje zwierciadło [...] nie przypadkiem otaczają drogie kamienie, jak widzisz: dzięki niemu, bowiem można poznać istotę, wartość, proporcje i miary wszystkich rzeczy, i nic nie może być dobrze zrobione bez niego⁴⁴. Następnie przemówiły siostry Rozumu. Pierwsza odezwała się Prawość: *Nazywam się Prawość, i moje miejsce częściej jest w niebie niż na ziemi, jako blask i splendor Boga, jako posłaniec jego dobroci, stoję wśród sprawiedliwych i nakłaniam ich do czynienia dobra, daję każdemu to, co mu przynależne, mówię i bronię prawdy, walczę o prawa biednych i niewinnych, bronię fałszywie oskarżonych. Jestem obrońcą sług Bożych, przeciwstawiam się mocy i wpływowi niegodziwców. Wynagradzam cierpiącym. A nagrodą jest dobroć. Przeze mnie Bóg ukazuje swoje tajemnice tym, których kocha, ja jestem ich adwokatem w niebie. Ten jaśniejący prosty przedmiot, który widzisz w moich dłoniach, podobny do berła, to prosta reguła, która oddziela rację od błędu i wskazuje różnicę między dobrem a złem: kto za nią podąży, nie może się mylić. To bastion pokoju, rada i wsparcie sprawiedliwych, które uderza w nik-**

Christine przedstawiona jest pogrążona w smutku, w pozycji siedzącej i bez nieodłącznego atrybutu – księgi w dłoniach. (W rękopisie Harley 4431 Christine zawsze występuje z księgą. Kiedy poucza syna i kiedy wygłasza mowę.) Skoro manuskrypty redagowane za życia autorki przedstawiają ją w postawie wyrażającej szacunek dla Rozumu, Prawości i Sprawiedliwości, a późniejsze ukazują siedzącą, bez księgi, można zaryzykować hipotezę, że miniaturzysta miał na celu przedstawienie przede wszystkim zropaczonej poetki po lekturze *Skarg* Mateusza, nie zaś – jakby życzyła sobie tego autorka *Miasta* - pokornej sługi cnót, i aktywnej pisarki. Ikonografia Christine de Pizan wymaga jednak jeszcze dokładnych studiów.

⁴³ Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, I, III, s. 51.

⁴⁴ Tamże, s. 53.

czemników⁴⁵. Ostatnia przemówiła Sprawiedliwość: *Christine, przyjaciółko moja, ja jestem Sprawiedliwość, ukochana córka Boga, moja istota rodzi się wprost z jego osoby. Przebywam w niebie, na ziemi i w piekle: w niebie przez chwałę świętych i dusz błogosławionych, na ziemi by rozdawać każdemu jego część dobra i zła, na którą zasługuje, w piekle by ukarać nikczemników. Nie opowiadam się za nikim, nie mam przyjaciół ani wrogów, moja wola jest niezmienna, nie przekonuje mnie miłosierdzie i okrucieństwo mnie nie wzrusza. Moim jedynym zadaniem jest sądzić i oddawać każdemu, co mu się należy. Ja utrzymuję porządek wszystkich rzeczy, beze mnie nie byłoby nic stałego. Ja jestem w Bogu, a Bóg we mnie, jesteśmy jednym i tym samym. Kto idzie za mną nie może upaść, moja droga jest pewna. [...] Ten oto wielki, złoty puchar, który widzisz w mojej prawej dłoni, otrzymałam od Boga, mego ojca, służy do odmierzenia tego, co każdemu należne. Jest na nim znak lilii świętej Trójcy, jest sprawiedliwy wobec wszystkich, nikt nie może narzekać⁴⁶.*

Christine opisuje dokładnie personifikacje cnót, atrybuty i ich znaczenie. Wszystkie przedstawiono w typie świętych dziewcz. Ich korony nie oznaczają królowania, jak same mówią „przebywają” na ziemi, w niebie lub piekle, ale nie są władczyniami tych miejsc. Korona jest oznaką królewskiej godności, szlachetności, którą osiąga się przez odkrycie i wierność swej naturze – dobrej z przyrodzenia, sprawiedliwej i prawej. Tak jak święte dziewice otrzymują korony na znak ostatecznego zwycięstwa nad grzechem i królowania cnoty, Rozum, Prawość i Sprawiedliwość, jako przymioty Matki Bożej – Królowej Wszystkich Cnót⁴⁷, będą ostatecznie panować w Mieście⁴⁸.

Trzy cnoty mają prowadzić Christine podczas pracy. Rozum tłumaczy powody ukazania się poetce: *Mówię ci, że nie przybyliśmy tu przypadkowo, bo nie robimy nic bez dobrego powodu. Nie ukazujemy się każdemu, ale ty, która umiłowalaś poszukiwanie prawdy, która poświęcaś się nauce, w samotności i z dala od ludzi, jesteś godna naszej wizyty. [...] Jest powód ważny i szczególny, dla którego przybyliśmy, zrozumiesz go z naszych słów: aby naprawić szkody, które i ciebie dotknęły, po to by damy i kobiety wartościowe miały od teraz na przyszłość miejsce ucieczki, schronienia przez agresorami. [...] Dlatego my, trzy Damy, poruszone miłosierdziem, przybyliśmy tu, oznaj-*

⁴⁵ Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, I, V, s. 59.

⁴⁶ Tamże, I, VI, s. 61-63.

⁴⁷ Kiedy wypełnimy je [miasto] szlachetnymi mieszkankami, przybędzie Sprawiedliwość, ma siostra i wprowadzi Królową otoczoną najszlachetniejszymi królowkami, które zamieszkają w pałacach i wieżach. Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, II, XII, s. 251.

⁴⁸ Na stronie 361 rękopisu Herley 4431 zobrazowano ingres do Miasta Matki Bożej wraz ze świętymi i męczennicami. Matka Chrystusa – Królowa dziewic, jest tu także królową kobiet godnych i cnotliwych, które pielęgnują szlachetność swych dusz odizolowane od świata, który stanowi zagrożenie przez pokusy i przyjemności, a także przeszkadza angażując licznymi obowiązkami.

mić powstanie szczególnej budowli, ufortyfikowanego miasta, założonego na solidnych fundamentach, a ty jesteś wybrana i przeznaczona do budowy z naszą pomocą i radą. Będą tu mieszkać wszystkie szlachetne kobiety i kobiety zasługujące na cześć, a bramy miasta zostaną zamknięte przed kobietami niecnotliwymi⁴⁹.

Miasto wzniesione przez Christine dzięki pomocy Rozumu, Prawości i Sprawiedliwości, ma być uporządkowane i otoczone murem obronnym, który obroni mieszkanki przed atakami z zewnątrz. Ale mur ma też drugą funkcję, oddziela to, co opiera się na racjonalnych podstawach, na mierze i proporcji, od nieposkromionej natury. Mur rozdziela porządek i chaos, prawo boskie, którym żyje miasto i prawo naturalne – prawo silniejszego, które praktykuje się poza nim. *Miasto Dam* nie jest urbanistyczną wizją idealnego ośrodka miejskiego, w tej sferze powiela wygląd ufortyfikowanego miasta średniowiecznego, jest jednak wizją idealnej społeczności złożonej z kobiet zorganizowanej w miejskiej przestrzeni. Do miasta nie mają wstępu jednak wszystkie kobiety, lecz szlachetne damy, ale nie tylko z urodzenia, lecz kobiety godne, szlachetne przez cnoty i przymioty charakteru⁵⁰. To one stworzą społeczność wolną, niezależną i wieczną. W tym sensie Christine nawiązuje do wizji Niebiańskiego Jeruzalem z Apokalipsy św. Jana – miasta końca czasów, w którym zamieszkają na wieczność wszyscy sprawiedliwi. Autorka musiała też znać *Państwo Boże* św. Augustyna⁵¹. *Civitas Dei*, nazywane Odkupioną Rodziną Pana Chrystusową, Podróżującym Państwem Chrystusa Króla, Królestwem Bożym, Miastem Bożym jest społecznością wiernych oddających cześć Bogu i postępujących wedle jego przykazań, rozszerzonych naukami Jezusa, jest ponadczasową wspólnotą tych, którzy uwierzyli, że Słowo stało się Ciałem, odrzucając bóstwa i obrzędy innych wierzeń⁵².

⁴⁹ Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, I, III, s. 55. Dla Christine szlachetność nie oznaczało pochodzenia z królewskiego czy szlacheckiego rodu, była przymiotem ducha cnotliwej damy. Wypowie to jeszcze kilkakrotnie ustami cnot – Prawość po zakończeniu budowy wygłosi mowę, w której wyjaśni iż do Miasta nie będą miały wstępu kobiety o złej sławie, zamieszkają w nim tylko kobiety odznaczające się *wielką pięknnością i wielkim autorytetem, bo nie ma społeczności lepszej i piękniejszego zgromadzenia dla miasta, niż szlachetne i cnotliwe damy*. Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, II, XII, s. 251.

⁵⁰ T a m ż e, I, III, s. 54.

⁵¹ Na temat recepcji tekstu św. Augustyna, zob.: L.J. WALTERS, *La reecriture de Saint Augustin par Christine de Pizan: de la "Cite' de Dieu" a la "Cite' de Dames"*. W: Materiały III Konferencji poświęconej Christine de Pizan w 1998 roku w Lozannie, wyd. E. Hicks, Paris 2000, s. 197-215.

⁵² *Używamy nazwy Państwo Boże, idąc w ślady onego pisma, co nie jako plód przypadkowego poruszenia umysłów ludzkich, lecz jedynie za zarządzeniem Opatrzności Bożej, przewyższając Boską swą powagą wszelakie jakiegokolwiek księgi ludzkie, podbiło sobie wszystkie różnorakie umysły ludzi. Tam bowiem napisane jest: „Chwalebne rzeczy powiedziane są o tobie, państwo Boże”. W innym znów psalmie czytamy: „Wielki Pan i chwalebny bardzo w państwie Boga nasze-*

W opozycji do Królestwa Chrystusa pozostaje państwo ziemskie funkcjonujące także ponadczasowo, ale szczególnie mocno objawiające się w życiu doczesnym. Powstało w wyniku grzechu pierworodnego, a skupia ludzi pragnących żyć wedle ciała, nie jak obywatele Państwa Bożego – wedle ducha. Od chwili upadku człowieka dwa państwa trwają równocześnie⁵³. Oba istnieją jednocześnie na ziemi⁵⁴, lecz w wieczności trwać obok siebie nie będą, bowiem państwo ziemskie zostanie potępione. Wizja Państwa Bożego św. Augustyna jest też historią ludzkości napisaną w obronie religii chrześcijańskiej, jest historią powstałą w oparciu o tekst Pisma Świętego, jest w końcu historią sprawiedliwych mężów – patriarchów, proroków. Christine pisze nową historię, historię cnotliwych kobiet, które spełniły fundamentalną rolę w budowaniu cywilizacji i kultury. Aby móc zrealizować ten zupełnie rewolucyjny na owe czasy projekt, Christine musiała się posłużyć alegorią. Na początku tekstu przedstawiła trzy alegoryczne figury obrazujące przymioty, które pozwolą napisać księgę. Rozum – intelekt w czasie, kiedy powstawało *Miasto Dam*, przynależał mężczyznom, kobieta wypowiadająca się publicznie narażała się na śmieszność⁵⁵. Trzy boże wysłanniczki, to nie tylko cnoty jakimi odznacza się poetka, ale też inspiracja autorki *Miasta*⁵⁶. Pojawiają się przed Christine, aby uwolnić świat od krzywdzących kobiety przesądów. Niektórzy badacze słusznie widzą w tej wizji nawiązanie do Zwiastowania Marii⁵⁷. Trzy cnoty, niczym Archanioł Gabryjel wysłane przez Boga, przybywają do wybranej – Christine, aby za jej udziałem wytepić na ziemi grzech zabobonu. Owocem tej działalności będzie księga. Tutaj odsłania się najważ-

go, na górze świętej jego; rozszerzający wyskakiwania wszędy ziemi". Św. Augustyn, *Państwo Boże*. Kęty 1998, s. 403-404.

⁵³ Pierwszy tedy z tych dwojga rodziców rodzaju ludzkiego urodził się Kain, należący do państwa ludzkiego, drugi Abel – do Państwa Bożego. Jak bowiem dowiadujemy się ze świadectwa Apostoła, że „nie pierwsi, które duchowe jest, ale które cielesne, potem duchowe” (stąd każdy człowiek, ponieważ z potępionego szczepu pochodzi, naprzód musi być z Adama zły i cielesny; a gdy odrodziwszy się do Chrystusa się wzniesie, będzie później dobry i duchowy) – tak samo w całym rodzaju ludzkim, gdy z początku dwa owe państwa rozpoczęły pochod swój przez rodzenie się i umieranie, naprzód urodził się obywatel tego świata doczesnego, po nim zaś dopiero urodził się obywatel, choć w tym świecie pielgrzymujący, lecz do Państwa Bożego należący. Św. Augustyn, *Państwo Boże*, s. 549.

⁵⁴ Por. T a m ż e, s. 59: *Albowiem poplątane i pomieszane ze sobą są te dwa państwa na tym świecie, doki ich sąd ostateczny nie rozdzieli.*

⁵⁵ Pierre Col, sekretarz królewski, adwersarz Christine w *Querelle des Dames* twierdził się, że kobieta nie powinna wypowiadać publicznie swoich poglądów. P. Caraffi, *Il Libro e la Citta', metafore architetoniche...*, s. 20.

⁵⁶ Być może Christine zaczerpnęła ten pomysł z wizji Boecjusza, któremu objawiła się Filozofia. Boecjusz był jednym z najbardziej cenionych przez Christine autorów. G. M. Cropp, *Boece et Christine de Pizan*, „Le Moyen Age”, 1981, nr 87, s. 387-417.

⁵⁷ M. Quilligan, *The allegory of Female Authority*. Londyn 1991, s. 91.

niejsza metafora: miasto jest jednocześnie księgą, a księga będzie zawierać historię szlachejnych dam. Akt założenia miasta porównany jest do aktu tworzenia księgi. Alegoria architektoniczna w *Mieście Dam* służy do wyrażenia idei, że księga ta opiera się na racjonalnych podstawach, księga jest uporządkowana i budowana niczym dzieło architektury. W ten sposób budowa historii świata, a raczej jej przebudowa jawi się jako zupełnie nowatorska idea (w roku 1405!). Założenie miasta równoznaczne z pisaniem księgi historii kobiet zostało zobrazowane w drugiej scenie miniatury poprzedzającej tekst *Miasta Dam*. Oto Rozum wraz z Christine budują mur obronny. Rozum podaje kamienie a Christine, z kielnią w dłoni przygotowuje zaprawę. Kamieniami są żywoty owych szlachejnych dam, które Christine scali za pomocą kielni – pióra⁵⁸ w miasto – księgę. Rozum poddaje ideę formy miasta – księgi a Christine ją realizuje. Tak rozpoczyna się budowa miasta i pisanie księgi. Rozum karze Christine wziąć do ręki motykę i kopać *na polu literatury*, przed założeniem fundamentów należy bowiem najpierw oczyścić teren z *blota i czarnych kamieni*, symbolizujących zabobony i stereotypy dotyczące kobiet. Na placu budowy pozostaną tylko piękne, białe, błyszczące kamienie⁵⁹

⁵⁸ Wielokrotnie w tekście *Miasta* pojawiają się słowa kierowane do Christine: *Buduj siłą twego pióra*. Christine de Pizan, *La citta' delle Dame...*, II, I, s. 219.

⁵⁹ Wizję budowy kościoła z różnorodnych kamieni przedstawia Hermas rozdziałach 10-14 *Pasterza*: *Patrz, nie widzisz przed tobą wielkiej wieży budowanej na wodzie z jaśniejszych kwadratowych kamieni? Ta wieża budowana była w kształcie czworokątnym przez tych sześciu młodzieńców którzy przyszli z nią. I niepoliczona ilość mężczyzn przynosiła kamienie, niektórzy z głębi wody, a inni z ładu i podawali tym sześciu młodzieńcom. A oni brali i budowali. Te kamienie, które wyciągane były z głębi wody każdy z nich układany był w swojej oryginalnej formie do budowy, bo miały one kształt dokładnie pasujący do innych kamieni tak dokładnie, że nie było widać połączeń i budowla tej wieży wyglądała tak jakby była zbudowana z jednego kamienia. Ale inne kamienie, które wzięte były z suchego ładu, niektóre zostały odrzucone, a niektóre wzięto do budowy, a jeszcze inne połamano na kawałki i odrzucono na pewną odległość od wieży. Wiele innych kamieni leżało dookoła wieży, ale nie zostały użyte do budowy, bo niektóre były pokryte pleśnią, a inne miały pęknięcia, a inne były za krótkie, a jeszcze inne były białe i okrągłe i nie pasowały do budowy. I widziałem inne kamienie odrzucone w pewnej odległości od wieży na drogę, ale potoczyły się tam gdzie nie było drogi, a inne potoczyły się do ognia i tam się paliły, a jeszcze inne padały blisko wody i nie były w stanie potoczyć się do wody pomimo, że pragnęły potoczyć się do wody. [...] Posłuchaj teraz, co do kamieni, które idą do budowy, te które są kwadratowe i białe, które pasują ze sobą razem w połączeniach, nimi są apostołowie i biskupi i nauczyciele i diakoni, którzy chodzą w świętości Bożej i sprawują władzę biskupią i nauczycielską i diakańską w czystości i świętości jak przystoi wybranym Bożym, niektórzy z nich już zasnęli a inni jeszcze żyją. Ponieważ oni zawsze byli zgodni ze sobą, między nimi jest pokój i słuchają się wzajemnie. Dlatego łączą się tak dokładnie w budowie tej wieży. A te, które były wydobywane z głębin i ułożone w budowie, które pasują razem z tymi które już są w budowie, kim są oni? Oni są tymi, którzy cierpieli z powodu Imienia Pana. A te inne kamienie, które wzięte były z suchego ładu, bardzo chciałbym wiedzieć kim oni są? Powiedziała: Ci, którzy idą do budowy, a nie są ociosani, tych Pan zatwierdził, ponieważ oni chodzą w uczciwości Bożej i przestrzegają jego przykazań. A te, które były przyniesione i ułożone w budowie, kim są oni? Oni są młodymi w wierze i wierzący, ale*

– kobiety szlachetne, z których powstanie miasto. *Żywe kamienie* z wizji św. Augustyna, z których wznosi się budowla Kościoła na ziemi⁶⁰, poetka zamienia w „kamienie – kobiety”. Fundamentami miasta są Królowe i Wojowniczkini – to kamienie duże i mocne, mur obronny powstaje z kamieni – kobiet o wielkiej sile i wiedzy. Prawość, pomaga wznieść Christine piękne pałace, wieże i ulice – to kamienie błyszczące, najdroższe ze wszystkich, uosabiają kobiety cnotliwe. Dzieło wieńczy Sprawiedliwość, która wprowadza do miasta święte i męczennice oraz ich Królową – Matkę Bożą. W mieście wzniesionym z materiałów, które cnota rozświetla tak mocno, iż można przeglądać się w nich jak w lustrze znajdują schronienie wszystkie szlachetne damy teraz i w przyszłości. Tak o tym pisze Christine de Pizan:

Niech Bóg będzie błogosławiony! Moje szlachetne Damy! Nasze miasto jest wzniesione i ukończone. [...] Zostało wybudowane dla wszystkich godnych Dam z przeszłości, terażniejszości i przyszłości. Najdroższe siostry moje, to naturalne, że cieszy się serce, kiedy wychodzi zwycięsko z takiego przedsięwzięcia a wrogowie są zmieszani. [...] Ale, moje drogie damy, nie zmarnuj-

oni są ostrzegani przez aniołów, bo odnaleziono w nich niegodziwość. A ci, których nie przyjęto do budowy i odrzucono, kim są oni? Oni zgrzeszyli, ale pragną się nawrócić, dlatego nie zostali odrzucony bardzo daleko od wieży, bo przydadzą się do budowy jak się nawrócą. Te które mają się nawrócić i się nawrócą, oni będą silni we wierze, jeśli tylko nawrócą się podczas gdy wieża jest jeszcze w budowie. Ale jak budowa będzie zakończona, nie będzie już dla nich miejsca, ale będą odrzucony. Na razie mają tylko zaszczyt leżeć obok wieży. Ale nie chciałbyś wiedzieć o tych, które zostały połamane w kawałki i odrzucone daleko od wieży? Nimi są synowie nieprawości. Oni otrzymali wiarę w hipokryzji i niegodziwość ich nie opuściła. Dlatego dla nich nie ma zbawienia, nie ma z nich pożytku w budowie z powodu ich niegodziwości. Dlatego byli połamani na kawałki i odrzucony daleko z powodu gniewu Bożego, bo Go sprowokowali do gniewu. A wszystkie inne, które widziałeś, leżące w wielkich ilościach które nie idą do budowy, te które były pokryte pleśnią, nimi są ci, którzy znali prawdę, ale nie wytrwali w niej, ani nie przyłączyli się do świętych. Dlatego są nieużyteczni. Ale te co mają pęknięcia, kim są oni? Oni są tymi, którzy nie są zgodni ze sobą wzajemnie i nie ma pokoju w pośród nich, robią pozór pokoju, ale jak się od siebie oddalą, nieszczerłość przebywa w ich sercach, to są te pęknięcia jakie mają te kamienie. Ale te, które są nadłamane, oni uwierzyli i mają duży udział w sprawiedliwości ale są po części niepraworządni; dlatego są za krótkie i niedoskonałe. A te białe i okrągłe kamienie, które nie pasowały do budowy, kim są oni, proszę Pani? Odpowiedziała mi, mówiąc: Jak długo będziesz takim nierozumnym i nudnym dopytując o wszystko, a nic nie rozumiejąc? Tymi są ci, którzy mają wiarę, ale również mają bogactwa tego świata. Jak nadejdzie ciężka próba, oni zapierają się Pana z powodu bogactwa i swoich interesów. Odpowiadając, rzekłem do niej: Kiedy to, Pani, okażą się oni użyteczni do budowy? Kiedy? - odpowiedziała - Ich bogactwo, które wyprowadziło ich dusze na bezdroże, ma być im odebrane. Wtedy będą przydatni dla Boga. Bo tak jak okrągły kamień jeśli nie będzie obciosany i nie utraci pewnej swej części, nie może stać się kwadratowym, tak samo z tymi co posiadają bogactwa tego świata, chyba że te ich bogactwo będzie im odebrane, nie mogą stać się przydatni dla Pana Boga. Naucz się na własnym przykładzie. Kiedy byłeś bogaty, byłeś nieprzydatny; ale teraz jesteś użyteczny i korzystny do życia. Bądź użyteczny dla Boga, bo sam wzięty zostałeś z tego rodzaju kamienia. Hermas, Pasterz, X, 4-9; XIII,2 – XIV, 7. http://www.geocities.com/pasterz_hermasa.html, 15.07.2009.

⁶⁰ Św. Augustyn, *Państwo Boże*, s. 350.

cie tego nowego dziedzictwa, jak czynią ignoranci, którzy napelniają się dumą kiedy się bogacą, ale idźcie za przykładem waszej Królowej, Dziewicy – władczyni, która po tym jak ogłoszono jej wielki honor, że zostanie Matką Boga, unżyła się jeszcze bardziej nazywając się sługą Bożą⁶¹.

Nowatorstwo czy naśladownictwo?

Badając tekst Christine de Pizan *Miasto Dam* nie można nie wspomnieć o źródłach, które posłużyły do napisania księgi. Inspiracją, która pomogła w budowaniu alegorycznej, utopijnej wizji były niewątpliwie apokaliptyczna wizja Niebiańskiej Jeruzolimy i *Civitas Dei* św. Augustyna. Teś zaś żywotów kobiet inspirował tekst z 1361 roku autorstwa Giovanni'ego Boccaccia *De mulieribus claris*⁶², będący zbiorem opisów sławnych niewiast. Do połowy XV wieku *Miasto Dam*, uważane było za dzieło Boccaccia⁶³. Jednak Christine nie jest kopistką, do swych źródeł podchodzi krytycznie, sięga do ich formy, ale nie treści. Choć w *Mieście* pojawiają się te same postaci, które opisał Boccaccio, są jednak przedstawione w innym świetle⁶⁴. Nowatorstwo tekstu Christine zasadza się na idei rehabilitacji kobiet, przez uwypuklenie pozytywnych cech ich charakteru lub zbawiennych skutków ich piętnowanego przez Owidiusza, Boccaccia czy Dantego, działania⁶⁵. Opis Christine jest znacznie

⁶¹ Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, III, XIX, s. 497-499.

⁶² *De mulieribus claris* Giovanni'ego Boccaccia napisane 1361 roku po łacinie, od 1401 roku funkcjonowało już we francuskim przekładzie.

⁶³ R. Brown-Grant, *Des homes et des femmes illustres...W: Une femme de lettres au moyen age*. Orlean 1995, s. 469-480. Związki tekstu Christine z *De mulieribus claris* i *Dekameronem* Boccaccia frapowały wszystkich niemal badaczy, wspomina o nich Richards we wprowadzeniu do tłumaczenia *Miasta Dam*. Szczegółowe studia na ten temat podjęli: A. Jeanroy, *Boccaccio et Christine de Pizan: le „De Claris Mulieribus” principale source du Livre de la “Cite' des Dames”*, “Romania”, 1962, nr 48, s. 93-105, C. Bozzolo, *Il “Decameron” come fonte del “Livre de la Cite' des Dames”*. W: *Miscellanea di Studii e Ricerche sul Quattrocento frances.*, Torino 1967, s. 3-24.

⁶⁴ Kobiety, których żywoty tradycyjnie były podawane jako negatywny przykład jak Gryzelda czy Konstancja, Christine ukazuje jako heroiny – pierwszą usprawiedliwia, iż działała w imię miłości do dziecka, drugą prezentuje jako uosobienie heroicznej miłości małżeńskiej. Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, II, XI, s. 247-249 i II, L, s. 347-357.

⁶⁵ W historii Lukrecji Boccaccio potępia samobójczy akt bohaterki, Christine zaś podkreśla jego skutek. Targnąwszy się na swe życie, Lukrecja staje się przyczyną słusznego wystąpienia przeciw tyranii Tarkwiniusza Pysznego. Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, II, XLIV, s. 329-331. Podobnie Semiramida, którą tradycja męska stawia za przykład rozwiązłości i kłamstwa (Dante Alighieri, *Boska Komedia, Piekło*, Pieśń V, 52-60, G. Boccaccio, *De mulieribus claris, De Semiramide regina Assyriorum.*) Christine przedstawia jako założycielkę miasta, heroiczną wdowę i mądrą władczynię umiejącą rządzić i bronić miasta. Przeredagowanie historii Semiramidy służy nie tylko udowodnieniu tez stawianych przez Christine w rozprawie w obronie kobiet, stanowi też jedno z licznych odwołań do biografii autorki. Semiramida jest pierwszym kamieniem – fundamentem *Miasta Dam*, tak jak Christine jest jego założycielką, obie są walczącymi samotnie wdowami, poświęconymi się bez reszty swemu dziełu.

bogatszy, Boccaccio pomija zane kobiety w tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej, koncentrując się na przykładach pogańskiego antyku. Christine buduje genealogię kobiet przedstawiając postaci mitologiczne, biblijne, święte męczenniczki oraz współczesne jej szlachetne damy. Jest jeszcze jedna cecha, która odróżnia księgę Christine od *Sławnych Kobiet* Boccaccia. Kiedy ten ostatni przedstawia zbiór życiorysów kobiet, poetka przedstawia tylko wybrane aspekty ich charakterów, zachowań czy zdarzeń, tak, aby ilustrowały główną tezę dzieła. *Miasto Dam*, podzielone na trzy księgi, z których każda jest zbiorem opisów kobiet szczególnie wyróżniających się przymiotami wypływającymi z trzech cnót – Rozumu, Prawości i Sprawiedliwości. Księga pierwsza, powstała z inspiracji Rozumu, prezentuje obok kobiet założycielek miast jak Semiramida, fundatorka Babilonu i Dydona – Kartaginy, kobiety zasłużone politycznie (Ceres, która stworzyła społeczność kierującą się prawami⁶⁶) i militarnie, oraz kobiety wyedukowane. Ma obrazować wkład kobiet w budowę kultury i cywilizacji. Księga druga, budowana przez Prawość, zawiera opis kobiet wizjonerek i prorokiń, kobiet wyróżniających się dozą miłością wobec rodziców, lub miłością małżeńską. Znajdują się tu przykłady zbawiennych skutków działalności niewiast, ich stałości kontrastującej z nie-stałością mężczyzn, kobiet walczących w imię miłości, w końcu kobiet sławnych przez przypadek. Biografie te mają uzasadniać założenie Christine, iż piękno i atrakcyjność płci niewieściej zasadza się na prawości⁶⁷, uczciwości i gotowości do poświęceń. Część trzecia, nadzorowana przez Sprawiedliwość dedykowana jest świętym kobietom, zawiera pochwałę Matki Bożej, opisuje święte i męczennice⁶⁸. Żywoty opisanych w ostatniej księdze kobiet mają dowodzić siły woli słabej płci, determinacji w działaniu, mądrości w podejmowaniu świadomych decyzji oraz równości intelektualnej kobiet i mężczyzn⁶⁹. Źródłem wszystkich przymiotów tych kobiet, zwłaszcza ich wewnętrznej siły, jest ich czystość i niewinność. Okupione męczeństwem dziewictwo świętych, bronione wytrwale i świadomie staje się alegorią wyboru dokonanego przez wszystkie przyszłe mieszkanki *Miasta*, które by w nim przebywać, muszą się

⁶⁶ Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, I, XXXVI, s. 176-7.

⁶⁷ Jak szlachetność dla Christine jest przymiotem duszy, tak piękno docenia wyłącznie duchowe. Księga III mówiąca o świętych mieszkankach przekraczających bramy miasta obfituje w liczne opisy piękna, świeżości i młodości męczennic. *Historia św. Katarzyny*, Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, III, III, s. 435-442.

⁶⁸ Badacze spuścizny literackiej Christine de Pizan wskazują różne źródła, które wykorzystała do opisu *Miasta Dam*, obok Owidiusza *Metamorfoz*, Dantego, *Boskiej Komedi*, Boccaccia, *De mulieribus claris*, wymienia się Jakuba de Voragine, *Złotą legendę* i Vincentego z Beauvis, *Speculum Historiale* (zwłaszcza w księdze III).

⁶⁹ Poetka udowadnia jak wielką moc ma kobieca argumentacja wykształconej św. Katarzyny Aleksandryjskiej, która przekonuje filozofów i św. Krystyny, która nie przestanie wychwalać Boga choć ucieto jej język. Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, III, X, s. 471.

oprzec nie tylko zmysłowym urokom małżeńskiego stanu ale i obowiązkom z niego wynikającym. W ten sposób ze strażniczek domowego ogniska ograniczonych intelektualnie z powodu braków w edukacji, staną się damami wolnymi, a pielęgnując cnoty, będą rozwijając swe naturalne zdolności. Zdolność kobiet do podejmowania autonomicznych decyzji była dla Christine bardzo istotna, nieprzypadkowo schronieniem dam jest miasto otoczone murem broniącym właśnie wolności w dokonywaniu wyboru i prawa do decydowania o własnym życiu⁷⁰.

Christine de Pizan przez swe wypowiedzi w obronie kobiet stawiana na początku feministycznej historiografii, feministką nie jest, nie miała zamiaru walczyć o równouprawnienie płci ani przeczyć tradycyjnej roli kobiety jako żony i matki, którą sama była, chciała tylko by kobieta lepiej wykorzystywała swe wrodzone zdolności do poznania otaczającego ją świata, który jest dziełem Boga. Dążąc do jasno obranego celu, Christine przeciwstawia się wielkim autorytetom, krytykuje między innymi definicję płci św. Tomasza z Akwinu, który w *Summie Teologicznej* zawarł tezy iż kobieta i mężczyzna różnią się od siebie substancjalnie⁷¹. Opisując stworzenie Ewy, Tomasz wyjaśnia, że Bóg celowo użył żebra Adama, nie zaś jego głowy, by kobieta nie dominowała nad mężczyzną, nie stworzył też kobiety z jego nóg, by nie była jego służącą. (*Summa theologiae* 13, 42). Christine dodaje, że użycie żebra w akcie stworzenia kobiety oznacza, iż ma być towarzyszką mężczyzny, ma *stać u jego boku*⁷². By potwierdzić równość i jedność kobiet i mężczyzn, poetka odwołuje się do przykładów z Pisma Świętego. Bóg wybiera Marię – kobietę do realizacji swego planu zbawienia, wybiera też Marię Magdaleny, która ogłosi apostołom najważniejszy fakt Ewangelii – zmartwychwstanie Chrystusa. Przykłady

⁷⁰ Królestwo dam wyobrażone jest celowo przez miasto, nie zaś klasztor, w którym w czasach Christine kobiety mogły poświęcić się między innymi lekturze, jednak nie mogły decydować same o sobie. Decyzją o wstąpieniu do zgromadzenia zakonnego była najczęściej wyborem ich rodziców a nie ich samych.

⁷¹ Św. Tomasz z Akwinu początkowo (w *De ent et essentia*) stwierdza, że kobieta jest *ułomnym mężczyzną*, różnice płci i koloru skóry są wynikiem zmieszania elementów, pochodzą od materii nie do duszy. Jednak później komentując *Metafizykę* Arystotelesa, przychyliła się do tezy o różnicy substancjalnej między naturą kobiety i mężczyzny w ramach jednego gatunku. Jeffrey Richards zauważa, że od napisania *De ente et essentia* w 1256 roku do *Summy* w 1272 poglądy Tomasza radykalizują się. Kiedy św. Tomasz wyraża opinię o różnicy substancjalnej między mężczyzną a kobietą pojawiają się teksty skierowane przeciw kobietom jak *Powieść o Róży* Jana z Meun. J. Richards, *Sulla natura delle donne e la scrittura di genere*, w: *Christine de Pizan, una città 'per se...*, s. 106.

⁷² Christine de Pizan, *La Città delle Dame...*, I, IX, s. 78-79.

te mają dowodzić godności kobiet i ich zdolności do wielkich czynów. W końcu Christine stwierdzi, że podobieństwo człowieka do swego Stwórcy, odnosi się do sfery ducha. Dusze kobiety i mężczyzny były pierwsze w stosunku do ich ciał, i choć ciała determinują ich na ziemi, wyznaczają odmienne zadania i role do spełnienia, na końcu czasu zmartwychwstaną, znikną podziały na płci, rasy i narody – wszyscy będą *jednym w Chrystusie*⁷³.

LA CITTA' DELLE DAME DI CHRISTINE DE PIZAN

Riassunto

L'articolo e' il breve comunicato che contiene le informazioni piu' importanti del testo quasi non conosciuto in Polonia – il libro scritto da Christine de Pizan nel 1405 sotto il titolo *La Citta' delle Dame*. Per questa ragione in un modo sintetico l'autrice di queste parole ha presentato la biografia di Christine de Pizan – come la prima scrittrice francese e poi uno dei piu' importanti dei suoi testi – *La Citta' delle Dame*, come la storia delle donne e come metafora architettonica.

Nei primi anni del '500 Christine de Pizan fu scrittrice così nota in Francia che si poteva permettere l'iniziare la polemica tra gli uomini e le donne conosciuta come *Querelle des femmes*, la quale continuava durante gli secoli trasformandosi nella discussione femminista. Così alla fine del Medioevo, modesta ma piena di talento e sicura delle sue virtù Christine, ha scritto la difesa delle donne che furono sin dall' antichità' accusate di essere colpevoli del tutto il male del mondo a causa del peccato di Eva, di avere la mente debole così che non potessero ne leggere ne scrivere, e quindi di essere predestinate solo per vivere la vita chiuse dentro la propria casa con dei bambini. Dopo la lettura dei vari testi scritti dai uomini, Christine voleva dare una risposta a tutte quelle accuse ed scrisse il libro – citta' in cui racconta la storia del mondo dal suo punto di vista – punto di vista femminile. Usando la metafora architettonica autrice costruisce la citta' usando le pietre che sono nello stesso tempo le storie delle donne famose che crearono il mondo così come fu diventato. Bisogna sottolineare che Christine riscrisse storie trovando sempre il buon lato delle loro vite, come per esempio il peccato di Eva vide quasi un dono per uomo di conoscenza di bene e del male. Christine anche se così volessero le femministe contemporanei non e' la loro "madre" – e' solo una donna che vuole essere considerata come un' essere umano così come uomo, ed avere le stesse possibilità' dello sviluppo intellettuale. Per ottenere questo scopo deve chiudersi in una citta' governata dalla Vergine Maria, dove insieme alle donne Sante e nobili potrà vivere in serenità' priva di attacchi dei uomini.

Małgorzata Wrzeźniak

⁷³ Christine de Pizan, *La Citta' delle Dame...*, I, XI, s. 95-97. Por. Rz 8, 9-11, 1 Kor 12, 12-31; 15, 20-58.